

ІСТОРИЯ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЮ

УДК 902.21 (477.52) «-6/-4»

П. Гавриш

УНІКАЛЬНІСТЬ РОЗМІРІВ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті наводяться переконливі факти щодо розмірів добре відомого Більського городища скіфської доби (VII – IV ст. до н. е.) на Полтавщині, яке фактично є найбільшим укріпленим поселенням раннього залізного віку в Європі. Спростовуються твердження деяких науковців про так зване Каратувльське городище-гігант поблизу сучасного Переяслава-Хмельницького на Київщині, що нібито значно перевищує масштабами Більське городище. Насправді тамтешні земляні укріплення відносяться до «змійових» валів часів Київської Русі.

Ключові слова: скіфська доба, Більське городище, «змійові» вали, Київська Русь.

Стародавня земляна фортеця скіфської доби біля сучасного села Більська на Полтавщині набула остаточного вигляду не відразу. У результаті об'єднання двох раніше збудованих городищ в одне ціле постав новий унікальний оборонний комплекс, рівним якому за величиною і фортифікаційними якостями в ті часи не було рівних на теренах Східної Європи. У ньому раніше автономні Західне і Східне городища перетворилися на внутрішні цитаделі з можливостями кругової оборони, а утворене Велике городище, крім суто оборонного призначення для місцевих мешканців, стало ще й надійною схованкою для населення ближньої округи у разі воєнної небезпеки.

Наведемо сучасні цифрові дані, які підкреслюють унікальність масштабів Більського городища. Цей стародавній мегаполіс займав територію, яка дорівнює приблизно 4780 гектарів або 47,8 квадратного кілометра, її окружність – понад 33 кілометри. Відстань між найбільш крайніми північною і південною точками по прямій лінії сягає 11,600 кілометра, між східною і західною – 5,900 кілометра.

Цікаво порівняти Більське городище з іншими найбільшими городищами раннього залізного віку Європи. На території Західної Європи найбільші кельтські фортеці (їх там називають «опідуми») набагато поступаються розмірами Більському городищу. У Франції

оппідум Бібракте займає територію 135 гектарів, оппідум Алезія – 97 гектарів. У Німеччині найбільший оппідум галлів Гейденграбен охоплює площу понад 1400 гектарів, оппідум Кельгейм – майже 650 гектарів, оппідум Манхінг – більше 380 гектарів, оппідум Цартен – приблизно 200 гектарів.

На теренах Східної Європи, крім Більського городища, відомо лише лише п'ять досліджених археологами земляних фортець скіфської доби, величина внутрішньої території яких перевищує 100 гектарів: Кам'янське городище (1200 гектарів) в Запорізькій області, Журжинецьке (700 гектарів) і Мотронинське городища (близько 200 гектарів) в Черкаській області, Трахтемирівське городище (площа якого за останніми вимірами сягає 630 гектарів), Немирівське городище (110 гектарів) на Вінниччині.

У археологічній літературі ми можемо знайти інформацію про інші укріплені поселення скіфської доби, які у «номінації городищ-гігантів» претендують на конкуренцію із Більським городищем. Детальний аналіз повідомлень про них викликає не лише багато питань, але й сумніви і недовіру. Помітне вперте намагання деяких українських скіфознавців знайти не лише «гідного суперника» Більському городищу, а й віднайти пам'ятку, яка б перевершувала його за розмірами території. І «кандидата» все-таки знайшли.

Мова піде про так зване Каратувльське городище поблизу міста Переяслава Київської області на лівому березі Дніпра. Припускається, що його площа поміщається у межах території розміром 17 x 25 кілометрів, що складає приблизно 60000 гектарів або 60 квадратних кілометрів. Частина дослідників переконана (не кажучи вже про чималу кількість пересічних шанувальників скіфських старожитностей), що його слід включати у список городищ-гігантів скіфської доби і що саме воно є найбільшим укріпленим поселенням Європи. Утім, для цього, як ми далі переконаємося, немає жодних підстав. Цікаво розглянути, як складалася археологами легенда про це «скіфське городище», хоча традиційно давні земляні вали Переяславщини історики вважали «змійовими» валами часів Київської Русі [3, с. 16-21].

Перше повідомлення про городище скіфського часу в окрузі міста Переяслава-Хмельницького на лівобережній Україні з'явилося у літературі 1949 року. Це була публікація польових досліджень московського археолога Бориса Рибакіна (у майбутньому відомого російського археолога і історика, академіка АН СРСР, який багато років очолював всесоюзний Інститут археології), здійснені ним 1945 року. Основною метою робіт у Переяславі-Хмельницькому і його околицях було обстеження так званих «змійових» валів давньоруського часу. На зарослому лісом лівому березі річки Трубіж, коло кручі, археолог виявив

«невелике городище, дуже заросле лісом, на якому місцеві жителі знаходили тригранні скіфські стріли. Це городище було фортецею, яка запирала кінець валу, що підходив до Дніпра» [16, с. 22]. Борис Рибаків зробив висновок: «Розшуки культурного шару в підосві валу не дали наслідків. Вал був насипаний на самій землі без ознак людського життя; це дуже утруднює його датування, але здогадно «Змійові вали» лівобережжя Дніпра можна відносити до скіфських часів. Всередині лінії валу, між валом і містом, на піщаних розсипах корінного берега Дніпра знайдено велике селище з керамікою епохи бронзи і скіфської. Крім того є дуже пізня кераміка XVI-XVII ст.» [16, с. 22]. Таким чином було «дано старт» одному з живучих міфів в археології скіфської доби.

Тривалий час про городище в околицях Переяслава-Хмельницького у науковій літературі не згадували. Цікавість до нього відродилася після того, як у ході насиченого польовими дослідженнями сезону 1966 року Борис Шрамко здійснив розвідки довкола Переяслава-Хмельницького. На підставі знайдених артефактів поблизу «змійових» валів фактично підтвердив думку Бориса Рибаків, але додав, що ці оборонні споруди є грандіозним городищем скіфської епохи, яке виникло в VI столітті до н. е. [26, с. 201]. За назвою розташованого поблизу сучасного села Каратуль пам'ятку було названо Караткульським городищем. Борис Шрамко обстежив переяславські вали по всій їх протяжності і уклав окомірний схематичний план їх розташування. Матеріалами польових досліджень Бориса Шрамка скористався київський археолог Василь Кучера, який системно вивчав давньоруські «змійові» вали і захистив по цій темі докторську дисертацію. У своїй монографії він оприлюднив укладений Борисом Шрамком план Караткульського городища [5, с. 58, рис. 28] і деталі про розміри пам'ятки. За цими даними, вали «городища» у плані мають форму півкола, кінці якого впираються у берег Дніпра. Зовнішній вал пролягає на довжину приблизно 51 кілометр, внутрішній – на 16 кілометрів, а його поперечний відрізок до берега річки Супой поблизу села Дениси – на 7,5 кілометра. Таким чином, довжина всіх укріплень складає 74 кілометри, охоплюючи територію 17x25 кілометрів [5, с. 59].

Василь Кучера також особисто здійснював обстеження «змійових» валів в околицях Переяслава-Хмельницького протягом 1974-1975 років. Він уклав свій план розташування давніх оборонних валів [5, с. 59, рис 29]. Оскільки тоді у розпорядженні вченого не було матеріалів розкопок, то він підтримав висновок Бориса Шрамка щодо хронології «змійових» валів поблизу Переяслава-Хмельницького [5, с. 11, 60]. На думку Василя Кучери, у часи Київської Русі ці споруди могли бути використані для захисту руських земель від степових кочовиків.

У 1970-1980-х роках Караткульське «городище» стало одним із аргументів у дискусії між київським авторитетним скіфознавцем Варварою Іллінською (1920-1979) і Борисом Шрамком щодо ототожнення Більського городища з містом Гелоном Геродота. Відомо, що Варвара Іллінська була послідовним противником згаданої гіпотези, тому використовувала будь-яку нагоду, щоб наголосити, що Більське городище є звичайним укріпленим поселенням скіфської доби. Один із основних «козирів» прибічників ідентифікації Більського городища як міста Гелона, зокрема його грандіозні розміри, вона успішно «відбила», пославшись у монографії, що вийшла із друку вже після смерті дослідниці, на публікацію Бориса Шрамка, де сказано, що Караткульське городище поблизу Переяслава-Хмельницького значно більше за Більське [4, с. 308, 345].

Борис Шрамко парирував цей закид Варвари Іллінської, фактично відмовившись від своїх колишніх висновків: «Спроба протиставити Більському городищу Караткульське на лівому березі Дніпра біля Переяслава-Хмельницького не має підстав. Польові дослідження показали, що тут пробували побудувати городище, але з якоїсь причини воно не було добудоване. Тому культурний шар тут відсутній, лише у деяких місцях вдалося виявити незначні відкладення приблизно кінця VI ст. до н. е.» [24, с. 180].

Таке пояснення Бориса Шрамка не задовольнило частину київських скіфознавців, тому вони наступне десятиліття постійно включали Караткульське городище до кола найбільших городищ лісостепу Східної Європи.

Своєрідний рубіж в історії з Караткульським «городищем» настав 1995 року, коли археологічна експедиція Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника здійснила детальне картографування і розкопки караткульських валів. Її співробітники суттєво уточнили минулі, складені попередніми дослідниками «на око» плани, і це дало можливість з'ясувати, що вали Караткульського «городища» не мають цілісної системи кільцевих укріплень навколо певної території, а складаються з окремих прямолінійних і дугоподібних відрізків, що перекривають підходи до давньоруського Переяслава з боку степової рівнини Лівобережного Придніпров'я. Перерізи валу і рову показали, що первісна висота валу дорівнювала близько 5 метрів, глибина рову – близько 4 метрів, ширина – 10 метрів. Під насипом валу, що проходить поблизу південно-західної околиці села Мала Караткуль, у ході розкопок виявлено рештки поселення черняхівської культури II-IV століть до н. е. з густо насиченим артефактами культурним шаром [18, с. 233-234; 19, с. 139-141; 17, с. 57;

2, с. 35]. Ця обставина переконливо доводить, що каратувльські «змійові» вали насипали не в скіфську добу, а майже на тисячу років пізніше.

Оскільки спекуляції стосовно Каратувльського «городища» не припинялися навіть після наведеного вище спростування [15, с. 181-182; 10, с. 34-41], Борис Шрамко знову повернувся цієї проблеми. Тепер його заява була різкою і неоднозначною: «У свій час, на підставі розвідки 1966 р., ми мали необережність висловити думку про існування в скіфський час на лівому березі Дніпра біля Переяслава-Хмельницького великого Каратувльського городища. Це припущення було підхоплене деякими археологами і використане часом для багатозначних, але недостатньо обґрунтованих висновків... Будемо сподіватися, що час очікування уже минув і непереконливі припущення вже можна відкинути, тим більше, що питання про саме існування Каратувльського городища зараз вирішується по-іншому» [25, с. 53]. Цікаво, що вчений у даному випадку чомусь спирається не на недавні дослідження переяславських науковців, а на вже згадані висновки Василя Кучери. Свої переконання щодо Каратувльського городища Борис Шрамко повторював і пізніше [27, с. 51].

Нові обставини в історії з Каратувльським «городищем» змусили деяких скіфознавців прийняти твердження Бориса Шрамка, але інші прибічники «найбільшого» городища їх до уваги не взяли. Вони продовжують вибудовувати свої історико-археологічні реконструкції, суть яких зводиться до того, що скіфи-степовики підкорили осіле лісостепове населення і для надійного підпорядкування його собі («тиску») організували будівництво фортець-гігантів [14, с. 173-176; 11, с. 220-224; 13, с. 9-13; 12, с. 29-34]. Тут міфічне Каратувльське «городище» якраз доречне, бо «красиво вписується» у творчу уяву окремих археологів-скіфознавців. Наприклад, кияни Юрій Болтрик і Олена Фіалко зовсім не сумніваються у реальному існуванні грандіозного Каратувльського городища на лівому березі Дніпра і вважають, що воно разом з Трахтемирівським городищем на протилежному дніпровському березі входить в «єдину агломерацію» щоб утримувати та обслуговувати стратегічно важливі броди через Дніпро [22, с. 12, 21; 23, с. 6, 76, 84-85].

Отже, хоча наукові факти стверджують, що «поява» великого Каратувльського «городища» в українській історіографії є своєрідним «прикрим непорозумінням», на цій проблемі ще продовжують спекулювати окремі археологи [20, с. 94; 6, 2008, с. 29-30; 9, с. 60; 21, с. 48; 7, 2009, с. 204-205; 8, с. 100; 1, с. 377] і численні шанувальники старожитностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієнко В.П. Згадуючи Вчителя / В.П. Андрієнко // Древности 2012: Харьковский историко-археологический ежегодник . – Выпуск 11. – Харьков, 2012. – с. 376-379.
2. Бузян Г.М. Нариси історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М.Бузян, Л.М.Набок, М.В.Роздобудько, Д.А.Тетеря. – Київ: Міленіум, 2007. – 264 с.
3. Вовкодав Сергій. До проблеми позиціонування «змійових» валів Переяславщини: історіографія питання / Сергій Вовкодав // Мандрівець: журнал гуманітарних студій. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2014. – №6. – с. 16-21.
4. Ильинская В.А. Скифия VII – IV вв. до н. э. / В.А.Ильинская, А.И.Тереножкин. – Киев: Наукова думка, 1983. – 379 с.
5. Кучера В.П. Змиевые валы Среднего Поднепровья / В.П. Кучера. – Киев: Наукова думка, 1987. – 207 с.
6. Максимов Е.В. Древности скифского времени Киевского Поднепровья / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская. – Полтава, 2008.- 126 с.
7. Моргунов Ю.Ю. Дерево-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. – Москва: Наука, 2009. – 303 с.
8. Моргунов Ю.Ю. Оборонительные валы и стены X – XIII вв. по летописным источникам / Ю.Ю. Моргунов // Российская археология. – Москва, 2011. – №1. – с. 97-105.
9. Моргунов Юрий. Валы и крепостные стены X – XIII вв. в глазах их современников / Ю.Ю.Моргунов // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Випуск 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – с. 53-60.
10. Мурзин В.Ю. Большие городища лесостепной Скифии / В.Ю.Мурзин, Р.Ролле // Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник. – Київ, 1998. – с. 34-41.
11. Мурзін В.Ю. Більське городище та місто Гелон / В.Ю.Мурзін // Сборник научных трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. – Харьков, 2011. – с. 220-224.
12. Мурзін В.Ю. Про північні межі Геродотової Скіфії / В.Ю.Мурзін // Археологія. – Київ, 2013. – №2. – с. 29-34.
13. Мурзін В.Ю. Ще раз про Більське городище та місто Гелон / В.Ю.Мурзін // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ, 2012. – с. 9-13.

14. Мурзін В.Ю. Ще раз про локалізацію міста Гелона / В.Ю.Мурзін // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004. – Том XI. – с. 173-176.
15. Мурзін В.Ю. Скіфські міста в Лісостепу (до постановки проблеми) / В.Ю.Мурзін // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – с. 181-182.
16. Рибаків Б. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б.Рибаків // Археологічні пам'ятки УРСР. – Том 1. – Київ, 1949. – с. 21-25.
17. Роздобудько М.В. «Змійові» вали Переяславщини / М.В.Роздобудько // Переяслав у віках. – Київ: Світ успіху, 2007. – с. 54-58.
18. Роздобудько М.В. До питання про так зване Каратувльське городище / М.В.Роздобудько, Д.А.Тетеря // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – с. 233-234.
19. Роздобудько М.В. Матеріали до датування переяславських «змійових» валів / М.В.Роздобудько, Д.А.Тетеря // Археологія. – Київ, 1997. – №3. – с. 139-141.
20. Русяева А.С. Проникновение эллинов на территорию Украинской Лесостепи в архаическое время (к постановке проблемы) / А.С.Русяева // Вестник древней истории. – Москва, 1999. – №4. – с. 84-97.
21. Скорый С.А. Племена скифской эпохи в Восточноевропейской Лесостепи / С.А. Скорый // Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. – Том IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. – Москва: Институт экономических стратегий, 2008. – с. 47-64.
22. Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Е.Е.Фіалко. – Киев, 1994. – 54 с.
23. Фіалко О.Є. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О.Є.Фіалко, Ю.В.Болтрик. – Київ, 2003. – 152 с.
24. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А.Шрамко. – Киев: Наукова думка, 1987. – 183 с.
25. Шрамко Б.А. Возникновение Бельского городища / Б.А.Шрамко // Древности 1997-1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1999. – с. 50-58.
26. Шрамко Б.А. Исследования лесостепной полосы УССР / Б.А.Шрамко // Археологические открытия 1966 года. – Москва: Наука, 1967. – с. 199-201.

27. Шрамко Б.А. К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии / Б.А. Шрамко // Проблемы истории та археології України. – Харків, 2003. – с. 49-51.

* * *

УДК 2-726.2:17.023.32(477.53),,1754’’

В. Дмитренко

СІМ'Ї ПАРАФІЯЛЬНИХ СВЯЩЕНИКІВ МІСТЕЧКА НОВІ САНЖАРИ У 1754 РОЦІ

У статті проаналізовано демографічні характеристики, функціонування інститутів родини і шлюбу у ранньомодерному українському соціумі на прикладі сімей парафіяльних священників сотенного містечка Нові Санжари за матеріалами сповідних розписів.

Ключові слова: *Нові Санжари, сповідні розписи, священник, шлюб, сім'я.*

Традиційною, але малодослідженою спільнотою Гетьманщини було парафіяльне духовенство. Його вивченням займалися науковці дореволюційної Росії, зокрема П. Знаменський [3] та Е. Крижанівський [4]. Однак, демографічні характеристики, питання родинних і шлюбних відносин у цьому середовищі досліджено неповно. Серед сучасних розробок історії інституту шлюбу та сім'ї різних соціальних верств Гетьманщини, виконаних із урахуванням історико-демографічних методів, можна виділити праці Ю.Волошина [1], О. Сакала [7], І. Сердюка [8]. Проте, родини священників проаналізовані у них лише дотично.

При розгляді окресленої тематики важливим є питання про джерельну базу дослідження. У цьому плані заслуговують на увагу матеріали церковного обліку населення. Зокрема сповідні розписи. Цей вид документів фіксував відвідування парафіянами таїнств сповіді та причастя. Відповідно до указу 1737 року їх ведення покладалося на парафіяльних священників. Запис парафіян проводився за становим та посімейним принципом [6, с.114-125]. Сповідні розписи містечка Нові Санжари Полтавської протопопії Переяславсько-Бориспільської єпархії за 1754 рік зберігаються у 990-му фонді Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

У досліджуваній період там діяло шість церков: Успіня Пресвятої Богородиці, Святої Трійці, Архистратига Михаїла, Преображення